

В. Л. ГОНЧАРУК

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ
В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ**

Монографія

Київ • Алерта • 2025

УДК 343.35:330.567:351.713(477)
Г65

Рекомендовано до друку
Вченою радою ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»
(Протокол № 4 від 28.05.2025)

Рецензенти:

Дудоров О.О. – професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права навчально-наукового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

Талалай Д.В. – головний науковий співробітник ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», доктор юридичних наук, професор;

Марчук Р.П. – директор державного закладу післядипломної освіти «Академія фінансового моніторингу» Державної служби фінансового моніторингу України, кандидат юридичних наук, доцент;

Здоровко С.Ф. – кандидат юридичних наук, начальник юридичного управління АТ «Східно-Український банк Грант».

Автор

Гончарук В.Л. – доктор філософії в галузі права, доцент кафедри інформаційної та фінансової безпеки Інституту безпеки ПрАТ ВНЗ «МАУП».

Гончарук В. Л.

Г65 Правове регулювання детінізації економіки в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки : монографія. Київ : Алерта, 2025. 344 с.

ISBN 978-617-566-940-2

Монографія присвячена комплексному дослідженню теоретико-методологічних і практичних аспектів правового регулювання детінізації економіки України в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки.

Автор аналізує сутність тіньової економіки з позицій різних наукових підходів, класифікацію її видів (формальну, неформальну та незаконну), форми прояву (контрабанда, корупція, ухилення від податків) та чинники тінізації, такі як високе податкове навантаження, бюрократичні бар'єри, слабе правозастосування та неефективність державних інститутів. Особлива увага приділяється розробці стратегій детінізації, удосконаленню нормативно-правового забезпечення, ролі правоохоронних органів (СБУ, ДБР, БЕБ, НПУ, НАБУ) і міжнародному досвіду протидії тіньовим схемам для підвищення фіскальної стабільності й економічного зростання.

Монографія розрахована на науковців, працівників правоохоронних органів, викладачів, аспірантів та здобувачів юридичних закладів вищої освіти.

УДК 343.35:330.567:351.713(477)

© Гончарук В. Л., 2025,

© Видавництво «Алерта», 2025.

ISBN 978-617-566-940-2

ЗМІСТ

Передмова	5
Перелік умовних позначень	6

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Поняття та сутність тіньової економіки	8
1.1.1. Визначення тіньової економіки з позицій різних наукових підходів	8
1.1.2. Класифікація видів тіньової економіки	13
1.1.3. Форми прояву тіньової економіки	17
1.2. Причини та наслідки тінізації економіки	27
1.2.1. Основні чинники і передумови розвитку тіньової економіки ..	27
1.2.2. Вплив тінізації на економіку держави	34
1.3. Фінансово-економічна безпека як складник національної безпеки ..	39
1.4. Детінізація економіки як інструмент забезпечення фінансово- економічної безпеки	49
1.5. Методологічні підходи до дослідження детінізації та фінансово- економічної безпеки	72

РОЗДІЛ 2.

МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Міжнародний досвід правового регулювання детінізації	88
2.1.1. Правові механізми в країнах із розвинутою економікою	90
2.1.2. Досвід країн MENA Близького та Середнього Сходу	95
2.1.3. Роль міжнародних організацій у створенні правових засад боротьби з тіньовою економікою	108
2.2. Порівняльний аналіз ефективності правових підходів до детінізації ...	111
2.2.1. Успішні моделі детінізації: ключові елементи та причини їхньої ефективності	111
2.2.2. Приклади невдалих реформ та причини їх неефективності ...	114
2.2.3. Висновки та уроки для України	117
2.3. Еволюція правового регулювання детенізації в Україні	119
2.3.1. Контекст та виклики 1990-х років	120
2.3.2. Реформи 2000-х років та їхні обмеження	123
2.3.3. Реформи після 2014 року та сучасний стан	128
2.3.4. Організована злочинність як каталізатор розвитку тіньової економіки	143
2.4. Чинне національне законодавство України у сфері детінізації	156
2.4.1. Нормативно-правова база	156
2.4.2. Інституційна структура	160

2.4.3. Оцінка ефективності чинних норм та інституцій на основі кейсів і статистики	164
2.5. Проблеми та недоліки правового регулювання детінізації в Україні ...	169

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

3.1. Вплив тіньової економіки на фінансово-економічну безпеку України ..	187
3.2. Правові інструменти забезпечення фінансово-економічної безпеки через детінізацію.....	199
3.3. Аналіз сучасних викликів і загроз тінізації в умовах глобалізації та цифровізації.....	206
3.3.1. Нові форми тіньових схем.....	206
3.3.2. Вплив процесів глобалізації на тіньову економіку	213
3.3.3. Специфічні виклики для України в сучасних умовах.....	217
3.4. Пропозиції щодо реформування законодавства для детінізації економіки	223
3.4.1. Зміни до законодавства щодо оподаткування.....	223
3.4.2. Посилення санкцій за тіньові операції.....	227
3.4.3. Удосконалення антикорупційних норм	233
3.4.4. Удосконалення законодавства щодо боротьби з кримінальною частиною тіньової економіки.....	238
3.5. Розробка нових правових механізмів детінізації	245
3.5.1. Впровадження електронного моніторингу фінансових транзакцій.....	245
3.5.2. Співпраця з приватним сектором для виявлення тіньових схем ...	250
3.5.3. Використання нових технологій для підвищення прозорості.....	255
3.6. Прогнозування ефектів від впровадження запропонованих змін.....	259
Література	267

Додаток А

Інформація щодо підготовлених Держфінмоніторингом і переданих до Національного антикорупційного бюро України узагальнених матеріалів (УМ) та додаткових узагальнених матеріалів (ДУМ) з 01.01.2024 по 31.12.2024	290
--	-----

Додаток Б

ВИТЯГ ЗІ ЗВІТУ ДЕРЖФІНМОНІТОРИНГУ ЗА 2024 РІК	
Про стан запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення	291

ПЕРЕДМОВА

Сучасний стан української економіки неможливо зрозуміти без урахування феномену тіньових процесів, які десятиліттями впливали на розвиток державних інститутів, фінансову стабільність та соціальну довіру. Тіньова економіка в Україні стала не лише економічною категорією, але й викликом для національної безпеки, оскільки її наслідки безпосередньо відчутні у сфері державних фінансів, інвестиційного клімату та міжнародної репутації.

У процесі написання спирався не лише на наукові джерела, а й на власний професійний досвід роботи у підрозділах по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України. Саме емпірична практика, пов'язана з аналізом та документуванням протиправної діяльності, дозволила мені побачити ті глибинні механізми, які залишаються поза межами формальної статистики, але мають вирішальне значення для розуміння масштабів і природи тінізації економіки.

Ця робота є спробою систематизувати та підвести науково-правовий аналіз до реальної оперативної обстановки у таких важливих сегментах національної безпеки, як фінансова та економічна сфери. Прагнув поєднати академічну обґрунтованість з практичними інсайтами, показати взаємозв'язок між економічними, правовими та інституційними чинниками, а також звернути увагу на ті виклики, які постають перед державою в умовах глобалізації та цифровізації.

Метою монографії є не лише розкриття теоретичних аспектів детінізації економіки, але й пошук дієвих механізмів її правового регулювання. В основі дослідження лежить переконання, що фінансово-економічна безпека держави може бути гарантована лише тоді, коли боротьба з тіньовими схемами стане комплексною, системною та інтегрованою у всі напрями державної політики.

Сподіваюся, що запропоновані у книзі положення та висновки стануть корисними не лише для науковців і здобувачів, а й для практиків – працівників правоохоронних і контролюючих органів, державних управлінців, а також усіх, хто зацікавлений у посиленні національної спроможності та відновленні суверенітету України.

З повагою, Владислав Гончарук

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- БАКС** – Вищий антикорупційний суд
ВАС – Вищий антикорупційний суд
ВВП – валовий внутрішній продукт
ВККС – Вища кваліфікаційна комісія суддів
ВРП – Вища рада правосуддя
ДАР – Державний аграрний реєстр
ДПС – Державна податкова служба
ЄСВ – єдиний соціальний внесок
ЄСІТС – Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система
КІК – контрольовані іноземні компанії
МВФ – Міжнародний валютний фонд
МКС – Міжнародний кримінальний суд
НАБУ – Національне антикорупційне бюро України
НФП – незаконні фінансові потоки
ОЗУ – організовані злочинні угруповання
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПДВ – податок на додану вартість
ПДФО – податок на доходи фізичних осіб
ППП – публічно-приватне партнерство
РРО – реєстратори розрахункових операцій
САП – Спеціалізована антикорупційна прокуратура
СБУ – Служба безпеки України
СОТ – Світова організація торгівлі
ФОП – фізична особа-підприємець
ШІ – штучний інтелект
DeFi – децентралізовані фінансові системи
DGE – модель динамічної загальної рівноваги
Egmont Group – Егмонтська група підрозділів фінансових розвідок
FATF – Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей

KYC – know your customer (знай свого клієнта)

MIMIC – Модель множинних показників і множинних причин

MONEYVAL – Спеціальний експертний комітет Ради Європи з питань оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму

NCTS – Нова комп'ютеризована транзитна система

OECD – Організація економічного співробітництва та розвитку

OLAF – Європейське управління з питань запобігання зловживанням та шахрайству

SDG – цілі сталого розвитку

«Little else is requisite to carry a state to the highest degree of opulence from the lowest barbarism, but peace, easy taxes, and a tolerable administration of justice; all the rest being brought about by the natural course of things.»

– Adam Smith, Lecture notes from 1755 quoted in *An Account of the Life and Writings of Adam Smith* by Dugald Stewart

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1.1. Визначення тіньової економіки з позицій різних наукових підходів

Тіньова економіка як явище притаманна для будь-якої країни і охоплює такі види економічної діяльності, які здійснюються поза офіційними регуляторними й інституційними установами країни. Зазвичай економічні результати від подібних операцій не знаходять свого відображення в офіційній статистиці, наприклад, у валовому внутрішньому продукті (ВВП) чи офіційних даних щодо роздрібно-ї торгівлі, і залишаються поза сферою державного контролю чи нагляду. Це явище має багатовимірний характер і суттєво впливає на показники економічного зростання, надходження до бюджету у вигляді мит, акцизів і податків, функціонування ринку праці та загальний рівень соціально-економічного добробуту суспільства. Наявність тіньової економіки як у розвинених країнах, так і в тих, що розвиваються, свідчить про об'єктивність причин, які обумовлюють її існування. Все це вимагає проведення системного аналізу причин

її виникнення й існування, а також негативних наслідків, які вона несе для гармонійного розвитку економіки держави. Внутрішня складність тіньової економіки як економічної категорії не піддається простому поясненню чи визначенню з однієї позиції. Таким чином, виникає необхідність застосування комплексного міждисциплінарного підходу, який би об'єднав економічні, правові, соціологічні й інституційні аспекти. Передусім необхідно провести систематизацію існуючих підходів до визначення поняття «тіньова економіка» з погляду різних наукових підходів, а також запропонувати власне визначення, яке б відображало багатомірність цього явища та враховувало всі ключові чинники.

З економічного погляду належність певної діяльності до тіньової економіки визначається через її відокремленість від офіційних економічних показників і статистики. У такому ракурсі її розглядають як сукупність ринкових видів діяльності, які не декларуються для державних органів, що дозволяє їх учасникам уникати оподаткування, сплати соціальних внесків, зборів чи мит і не підпадати під регуляторні вимоги. Наприклад, Шнайдер¹ описує тіньову економіку як «усі ринкові легальні виробництва товарів і послуг, які навмисно приховуються від державних органів, щоб уникнути сплати податків на доходи, додану вартість або інших видів податків». Таке визначення підкреслює лише кількісний вимір цього явища, акцентуючи увагу на продукції і послугах, які не знаходять свого відображення в системі національних рахунків, таких як ВВП. Проте такий підхід нехтує ширшими соціальними й інституційними вимірами, які мотивують людей і компанії свідомо брати активну участь у неформальній діяльності. Деякі науковці визначають причиною появи й існування тіньової економіки відповідну реакцію на зростаючий податковий тиск і складні для дотримання регуляторні норми та правила. Так у статті О. Менелюка² стверджується, що високі податкові ставки поряд із бюрократичними перешкодами спонукають суб'єктів економічної діяльності переходити в неформальний сектор з метою оптимізації витрат і підвищення конкурентоспромож-

¹ Schneider F. (2023). Do different estimation methods lead to implausible differences in the size of nonobserved or shadow economies? A preliminary answer. *Annual Review of Resource Economics*. 2023. Vol. 15. No. 1. P. 257–277.

² Манелюк О.І. Сутнісні ознаки та універсальні фактори ризиків тіньової економіки. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2022. № 2 (17). С. 330–337.

ності. Такий підхід дає пояснення економічної доцільності таких дій, але не дає змоги врахувати вплив правових чи інституційних чинників, які також відіграють провідну роль у формуванні тіньової економіки.

З погляду системи права відношення певної діяльності до тіньової економіки класифікується у результаті її відповідності чи невідповідності вимогам чинного законодавства. У рамках цього підходу до тіньових видів економічної діяльності відносяться ті, які супроводжуються порушенням чинного законодавства або виникають поза межами регуляторних норм, включаючи ухилення від податків, неліцензовану комерційну діяльність або навіть кримінальні операції, такі як контрабанда чи торгівля забороненими товарами. К. Герджані та С. Ціхоцькі³ зазначили, що тіньова економіка охоплює «усі економічні діяльності, які є незаконними або функціонують поза регуляторними рамками, наприклад, незареєстровані підприємства чи нелегальна торгівля». Таким чином, правовий підхід акцентує на незаконності або неповній відповідності нормам чинного законодавства, визначаючи тіньову економіку як серйозний виклик для верховенства права та дотримання правового порядку. Однак його суворе дотримання приводить до проблем у розмежуванні певних видів неформальної економічної діяльності. Наприклад, незареєстрований відповідним чином бізнес може здійснювати легальну за своєю суттю діяльність, але порушувати певні формальні вимоги через бюрократичні труднощі. У країнах, що розвиваються, дрібні підприємці часто обирають неформальну діяльність у результаті неможливості подолати адміністративні бар'єри, а не через бажання порушувати закон. Отже, хоча правовий підхід чітко висвітлює регуляторний аспект, він не завжди враховує соціально-економічні умови, які змушують людей діяти поза визначеними законом межами.

Соціальний вимір явища тіньової економіки виникає під час взаємодії соціальних структур відповідно до існуючих неформальних норм і звичаїв, які створюють об'єктивне підґрунтя для існування певних видів економічної діяльності поза межами формального поля. З таких позицій тіньова економіка розглядається не як сукупність окремих економічних транзакцій, а глибоко викорененим соціальним явищем, яке залежить від довіри, зв'язків у середині певної

³ Gërçhani K., Cichoński S. Formal and informal institutions: understanding the shadow economy in transition countries. *Journal of Institutional Economics*. 2023. Vol. 19. No. 5. P. 656–672.